

Міністерство освіти і науки України
Західноукраїнський національний університет
Факультет фінансів та обліку
Кафедра фінансів ім. С. І. Юрія

КАЗМІРУК Вікторія

Фіскальні наслідки тіньової економіки

Спеціальність

072 Фінанси, банківська справа, страхування та фондовий ринок
освітньо-професійна програма «Фіскальне адміністрування»
кваліфікаційна робота за освітнім ступенем «магістр»

Виконала студентка
групи ФФАзм-21
Казмірук Вікторія

Науковий керівник:
к.е.н., доцент
Дмитрів В. І.

Кваліфікаційну роботу
допущено до захисту
«___» _____ 20___ р.

Завідувач кафедри

Тернопіль 2024

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ РОЗВИТКУ ТІНЬОВОЇ ЕКОНОМІКИ	6
1.1. Сутність та наукові підходи щодо визначення поняття «тіньова економіка»	6
1.2. Ретроспектива виникнення та розвитку тіньової економіки	12
РОЗДІЛ 2. РЕАЛІЇ СТАНУ ТІНЬОВОЇ ЕКОНОМІКИ В УКРАЇНІ	17
2.1. Аналіз фіскального ефекту від застосування інструментів ухилення оподаткування	17
2.2. Оцінка обсягів втрат економіки країни від тіньового бізнесу	25
РОЗДІЛ 3. ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД ТА ШЛЯХИ ДЕТИНІЗАЦІЇ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ	37
ВИСНОВКИ І ПРОПОЗИЦІЇ	42
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	44

ВСТУП

Актуальність теми. Необхідно відмітити, що значні обсяги тіньової економіки, які присутні в Україні (а це більше третини ВВП), створюють ряд дуже негативних фіскальних наслідків, які є прямі та опосередковані. До першої групи було відносимо: звуження розмірів податкової бази в країні та суттєві податкові втрати бюджету, у той час як до другої деформацію саме дохідної та видаткової складових державного бюджету, виникнення великого дефіциту бюджету, суттєве зростання державного боргу.

Тіньова економіка в умовах війни є однією з найбільш актуальних економічних і соціально-політичних проблем, що постають перед українським суспільством. Тіньові економічні процеси зумовлюють не лише значні втрати податкових надходжень до бюджетів різних рівнів, але й формують негативні зміни у свідомості громадян щодо важливості та доцільності сплати національних податків. Це призводить до несправедливого перерозподілу національного багатства на шкоду суспільним інтересам, а також створює перешкоди для інтеграційних процесів України на шляху до Європейського Союзу та Євroatлантичного співтовариства.

Проблематика тіньової економіки є предметом численних наукових досліджень. Зокрема, теоретичні засади цього явища ґрунтовно аналізуються в роботах: А. Буена, З. Варналія, Б. Даллаго, С. Морісса, В. Поповича, О. Турчинова, Ф. Шнайдера, Е. Фейга. Податкові аспекти протидії тіньовим процесам від оподаткування досліджувалися В. Андрущенком, Т. Гоббсом, О. Десятнюк, А. Крисоватим, А. Лаффером, Е. Ліндалем, Р. Масгрейвом, А. Соколовською, О. Тимошенко. Підхід у пошуку шляхів саме детінізації економіки у своїх працях висвітлювали С. Джонсон. Д. Кауфман, Дж. Найт, Д. Норт, О. Сидорович, Е. де Сото, Б. Тоглер, М. Фільо.

Актуальність проблематики тіньової економіки та необхідність її подальшого глибинного дослідження, зокрема в аспекті детінізації економічних процесів, визначили вибір теми кваліфікаційної роботи, а також сформуvalи її мету, завдання, об'єкт і предмет дослідження.

Метою кваліфікаційної роботи є вивчення теоретичних аспектів та формування діючих рекомендацій щодо можливості детінізації вітчизняної

економічної системи щодо зниження рівня тіньової економіки України та її негативних наслідків в умовах воєнних дій.

Об’єктом дослідження є процеси протидії тіньовій економіці.

Предметом дослідження є теоретичні та практичні засади формування можливостей детінізації економіки України в умовах воєнного часу.

Визначена мета дисертаційного дослідження зумовила необхідність вирішення ряду завдань, а саме:

- обґрунтувати концептуальні засади тіньової економіки;
- визначити роль інституційного середовища фіскальних відносин у формуванні процесу детінізації економіки;
- здійснити оцінку інституційного забезпечення протидії тіньовому сектору вітчизняної економіки у фіскальній сфері;
- оцінити можливості використання зарубіжного досвіду в Україні щодо застосування фіскальних заходів протидії тінізації економіки;
- визначити орієнтири удосконалення фіскальних інститутів з метою зниження масштабів тіньової економіки в Україні.

Методи дослідження. У цій кваліфікаційній роботі застосовано діалектичний метод пізнання, а також низку методів наукового дослідження, зокрема: теоретичне узагальнення, аналіз і синтез, історичний метод, наукову абстракцію, системний підхід, економіко-статистичний та розрахунково-аналітичний методи. Додатково використано методи порівняльного аналізу та графічного зображення даних.

Інформаційною базою дослідження стали наукові статті, вітчизняні та зарубіжні підручники, монографії провідних науковців, присвячені вивченню проблематики тіньової економіки. Крім того, джерелами даних для аналізу слугували податкове та бюджетне законодавство України й країн Європейського Союзу; статистичні, інформаційно-аналітичні, звітні матеріали Міністерства фінансів України, Державної митної служби України, Державної служби статистики України, Національного банку України, Державної податкової служби України та Державної казначейської служби України. Також

використано статистичні, дослідницькі, аналітичні й звітні матеріали міжнародних організацій.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що сформульовані висновки та запропоновані рекомендації можуть бути застосовані для розв'язання актуальних проблем детінізації економіки в національній фіскальній практиці. Зокрема, вони можуть бути використані під час реалізації функцій податковими органами України з метою підвищення ефективності їх діяльності.

Апробація результатів дослідження. Результати нашого дослідження були апробовані на XXI Всеукраїнській науково-практичній конференції студентів і молодих вчених «Фіскальна політика України в умовах євроінтеграційних процесів» (м. Тернопіль, 24 травня 2024 року) та збірнику наукових праць «Фінансове забезпечення сталого розвитку» (м. Тернопіль, 2024 р. Вип. 4).

Загальний обсяг роботи становить 47 сторінку, наведено 6 таблиць, 16 рисунків, 44 літературних та інформаційних джерел.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ РОЗВИТКУ ТІНЬОВОЇ ЕКОНОМІКИ

1.1. Сутність та наукові підходи щодо визначення поняття «тіньова економіка»

Важливим для кожної економіки є пошук саме додаткових джерел щодо наповнення бюджету, тому велике джерело потенційних надходжень знаходиться саме в детінізації економіки. Найбільше вона притаманна країнам з низьким та середнім рівнем економічного та соціального розвитку, до числа яких відноситься і Україна, причому у нас ще відіграє свій вплив введення воєнного часу. Актуалізації набуває тематика щодо боротьби з цим явищем. Це вимагає повного розуміння його функціональних особливостей. Розробка ефективної системи контролю та боротьби з тіньовим сектором економіки, як окремого комплексу адміністративних заходів, потребує певної логічної простоти та низьких нормативних витрат, а також об'єктивного врахування особливостей формування ринкових відносин у кожна країна. .

Оскільки тіньова економіка є формою державної адміністративної кризи, її системна дисфункція є вирішальною та, у свою чергу, визначає дисбаланс (тобто вона формується об'єктивно або в контексті захисної та корупційної діяльності (формується під впливом адміністративних) ресурсів), а також нерівномірне тіньове придбання інших економічних ресурсів за допомогою адміністративного ресурсу та систематичний тіньовий перерозподіл влади та власності.

Розробка практичних фіскальних заходів, що сприяють економічній податкуванні тіні, потребує вивчення теоретичних засад тіньової економіки, розкриття сутності поняття «детінізація», виявлення фіскальної складової економічної детінізації та виокремлення певних аспектів політики детінізації економіки.

Незважаючи на значну увагу, яку приділяють проблемі тіньової економіки, це явище досі не має загальноприйнятого визначення. Аналіз вітчизняних і зарубіжних джерел свідчить про різноманітність підходів до трактування поняття «тіньова економіка». Вчені-економісти пропонують численні його визначення, які узагальнено в таблиці 1.1.

Таблиця 1.1.

Основні наукові визначення поняття «тіньова економіка»

Підхід	Трактування
Правовий	економічна діяльність заборонена законодавством. Прихильники цього підходу основну увагу фокусують на дослідженні суспільно небезпечних форм економічної діяльності, запобіганні правопорушенням і боротьбі з ними правовими засобами
Економіко-статистичний	будь-яка економічна діяльність, яка не враховується офіційною статистикою. Прихильники цього підходу акцентують увагу на прихованості економічної діяльності від державного обліку та контролю, тобто відсутність фіксації в офіційній статистиці
Соціологічний	взаємодія соціальних груп, які відрізняються положенням у системі тіньових інститутів та мотивами економічної поведінки суб'єктів у різних ситуаціях
Моральний	економічна діяльність, яка порушує загальноприйняті моральні норми
Кримінологічний	та частина економіки, яка носить об'єктивно деструктивний характер і знаходиться поза сферою контролю економічних регуляторів. У центрі уваги прихильників даного підходу лежить ступінь шкідливості економічної діяльності

Враховуючи те, що різні підходи до визначення тіньової економіки підкреслюють різні її характеристики, більшість вітчизняних науковців приходять до висновку, що найбільш вдалим є використання комплексних (міждисциплінарних) методів.

В. Засанський надає таке визначення тіньовій економіці «сфера діяльності, що пов'язана з відносинами між людьми в процесі виробництва, розподілу, обміну та споживання на основі соціального протистояння до головних макроуправлінських механізмів і їх функціонуванням поза управлінським контролем та обліком, з ухиленням оподаткування доходів» [2, с. 18-19].

О. Турчинов в свою чергу трактує тіньову економіку як «економічну діяльність суб'єктів господарювання (фізичних і юридичних осіб), яка не враховується, не контролюється і не оподатковується державою і (або) спрямована на отримання доходу шляхом порушення чинного законодавства» [3, с. 11].

Так, Ю. Попов та М. Тарасов під «тіньовою економікою розуміють об'єктивно існуючу й постійно відтворювальну підсистему ринкового господарства, в якій господарюючі суб'єкти прагнуть отримати економічні вигоди методами недобросовісної конкуренції, тобто зі своєї власної ініціативи або під впливом зовнішніх обставин вдаються до дій які суперечать закону, діловій етиці, правилам гриміж бізнесом і владою, моральним нормам суспільства» [4, с.50]. У свою чергу В. Попович зазначає, що: «тіньова економіка - це складна, саморегулятивно-відтворювальна система, яка містить криміногенні і некриміногенні, різнорівневі і різнопрофільні джерела тіньового капіталообороту» [5, с. 6]. Такий підхід видається доцільним, оскільки економічна природа тіньової економіки є аналогічною до офіційної. Основна відмінність полягає у тому, що діяльність у межах тіньової економіки регулюється іншими нормами, які не підпадають під дію національного законодавства. З цього випливає, що офіційна та тіньова економіка є складовими частинами національної (регіональної, світової) економіки. При

цьому офіційна економіка функціонує в межах чинного законодавства, тоді як тіньова економіка – поза його межами.

Аналіз наукової літератури з тематики дослідження поняття «тіньова економіка» свідчить про те, що це явище не є однорідним за своєю структурною складовою. Науковці досі не дійшли згоди щодо єдиної структури тіньової економіки. Відсутність чітких критеріїв для її класифікації ускладнює систематизацію та аналіз цього економічного феномена. Дослідники в цьому питанні висловлюють різні погляди на поділ і форму тіньової економіки. При конструюванні тіньової економіки найчастіше використовуються дві ідеї: дуалізм і плюралізм (рис. 1.1).

Рис. 1.1. Основні підходи щодо визначення структури тіньової економіки

Дуалістичний підхід характеризується поділом тіньової економіки на дві складові, найчастіше неформальну та нелегальну економіку. До першої відноситься вся легальна, але незареєстрована господарська діяльність у

державних установах. Другий плюралістичний підхід це заборонена законом господарська діяльність (наркобізнес, торгівля зброєю тощо).

Диверсифікований підхід до структурування тіньової економіки характеризується поділом її на три та чотири складові різних варіацій. Цей варіант є найпоширенішим, якщо його розділити на три частини: прихована економіка, незареєстрована економіка та нелегальна економіка. Тут останнє має те саме значення, що й дуалізм, але неформальну економіку поділяють на приховану економіку та неорганізовану економіку. Характерною відмінністю між ними є те, що прихована економічна діяльність здійснюється з постійним порушенням чинного законодавства, а незареєстрована (домогосподарство) не порушує чинне законодавство (немає формальних нормативних норм).

Виходячи з аналізу літератури та нашого загального визначення тіньової економіки, ми вважаємо, що її структурні елементи повинні включати:

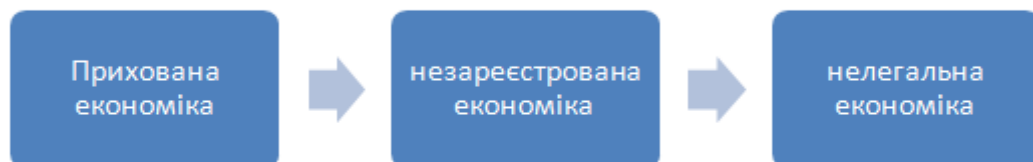

Рис. 1.2. Основні структурні елементи тіньової економіки

Враховуючи велику руйнівність великої тіньової економіки, важливим напрямком економічних досліджень є пошук шляхів декриміналізації економіки. У більшості вітчизняних наукових праць, присвячених проблематиці тіньової економіки, часто використовується термін «економічна детінізація». Проте в багатьох випадках його визначення або відсутнє, або є недостатньо чітким.

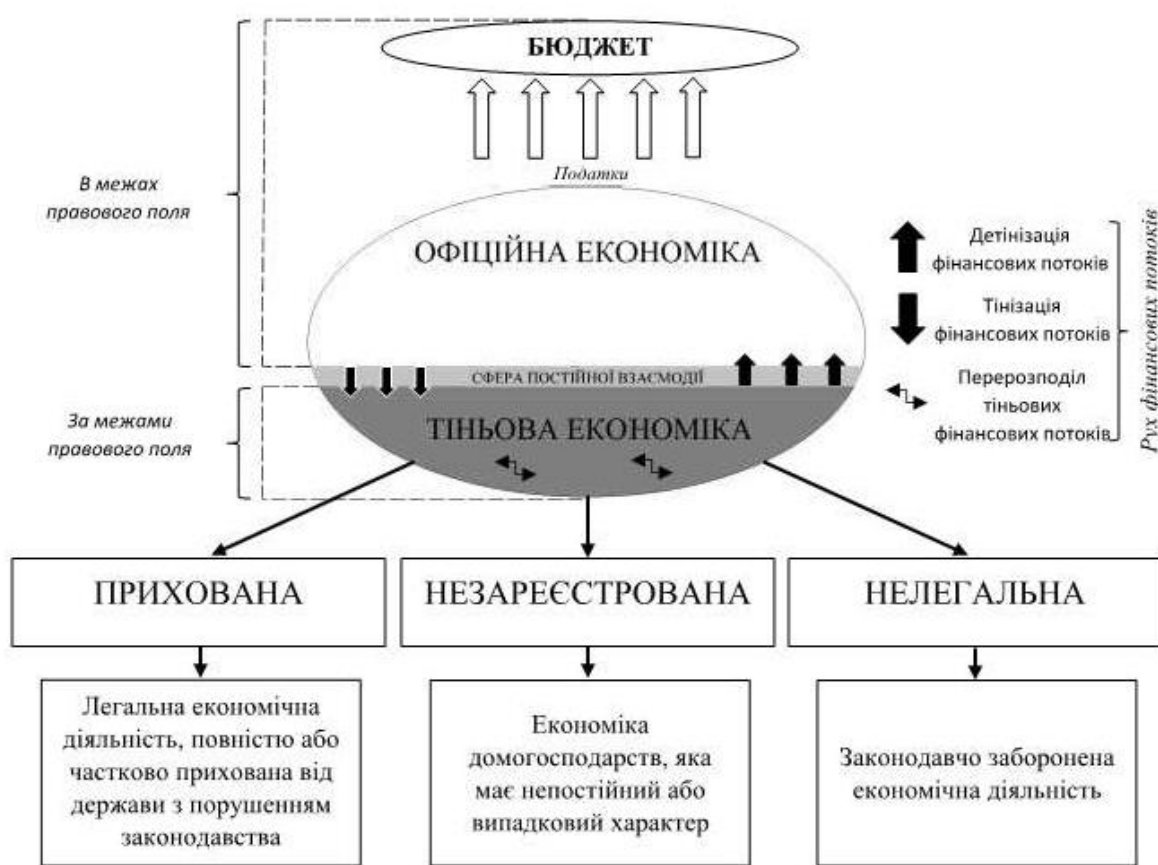

Рис. 1.3. Характерна структурна модель тіньової економіки

Проаналізувавши вітчизняну та зарубіжну економічну літературу (зокрема, словники економічних термінів), слід зазначити, що термін «економічна децентралізація» є цілком українським і в зарубіжних матеріалах майже не зустрічається подібних слів, особливо в українському викладанні.

Зарубіжні економісти, як правило, не зосереджуються на вивченні способів «детінізації» економіки та боротьби з тіньовими процесами у традиційному розумінні. Натомість їхні дослідження спрямовані на аналіз шляхів протидії фактичному впровадженню тіньових механізмів у економічну діяльність. В Україні термін «економічна детінізація» широко вживається в багатьох наукових працях і існує різне його трактування авторами.

Так, Я. Буркальцева під «детінізацією економіки» розуміє цілісну систему дій, яка спрямована передусім на подолання, викорінення причин та передумов

тіньових явищ та процесів» [6]. Розширений варіант цього визначення подає І. Мазур: «детінізація економіки - це процес зменшення обсягів тіньової економіки через створення цілісної системи дій, спрямованих на подолання та викорінення причин і передумов тіньової економіки, або залучення нелегально отриманих доходів до легальної економіки» [7].

Згідно із тлумаченнями І. Савича «детінізація економіки - це процес зменшення тіньового сектора через провадження комплексної державної політики, спрямованої на викорінення причин тінізації економіки, створення передумов для ведення легальної економічної діяльності та усунення чинників, що сприяють відтворенню джерел її тінізації» [8].

Таким чином фіскальна складова детінізації економіки є невіддільною від регулювання фіскальних відносин, що досягається шляхом розвитку податкового та бюджетного законодавства. Джерелами фіскального права є закони, а також інші нормативно-правові акти - укази, постанови, накази, інструкції. Проте, крім законодавства, діяльність суб'єктів господарювання регулюється також неформальними законами, які часто суперечать офіційним правовим нормам. Формування економічного процесу детінізації потребує вивчення формальних і неформальних правил. Лише за умови відповідності можна збалансувати інтереси державного та приватного секторів, зменшивши таким чином масштаби ухилення та уникнення від сплати податків, що дозволить подолати ці негативні наслідки в економіці.

1.2. Ретроспектива виникнення та розвитку тіньової економіки

З моменту виникнення держави як соціально-політичного інституту оподаткування виконувало ключову функцію залучення фінансових ресурсів для забезпечення господарської та позаекономічної діяльності. Водночас несплата податків залишається глобальним явищем, яке систематично

спричиняє суттєві втрати бюджетних надходжень. На жаль, явище тіньової економіки широко поширене в країнах, що розвиваються, хоча їхні уряди постійно намагаються зменшити цей показник. Як наслідок, ці країни стикаються зі значними фіскальними проблемами. Такі втрати створюють серйозну загрозу для реалізації ефективної економічної політики та забезпечення громадян основними суспільними послугами.

Тіньова економіка відіграє значну роль у багатьох країнах світу. Її існування обумовлене ухиленням громадян і підприємств від сплати податків та дотримання регуляторних норм, що виражається у веденні діяльності в тіньовому секторі або нелегальному наймі працівників. З одного боку, така нерегульована економічна активність зумовлює зменшення податкових надходжень, обмежує можливості для фінансування суспільних благ і послуг, знижує податкову культуру, спричиняє низький рівень дотримання податкового законодавства, збільшує витрати на контроль і гальмує економічне зростання. З іншого боку, тіньова економіка, хоч і виявляється негативним явищем, часто виступає каталізатором інституційних змін та може сприяти збільшенню загального виробництва товарів і послуг в економіці.

Звичайно, тіньова економіка відіграє значну негативну роль для кожної країни, але давайте розглянемо теоретичні плюси та мінуси для країни її існування.

Рис. 1.4. Умовні плюси існування тіньової економіки

Крім того, одним із ключових наслідків тіньової економіки є деформація податкової системи, що проявляється у зниженні її ефективності, нерівномірному розподілі податкового навантаження та зменшенні довіри громадян до податкових органів. Це виражається в нерівномірному податковому навантаженні між відомствами та скороченні бюджетних видатків. Необхідно відзначити, що поряд із умовними плюсами є чимало негативів від даного виду економічних процесів див. рис. 1.5.

Рис. 1.5. Основні негативні сторони існування тіньової економіки

Отже, до негативних наслідків тіньової економіки слід віднести широке поширення злочинності в державі та суспільстві, зменшення податкових надходжень, неспроможність держави забезпечити виконання соціально-економічних планів і розвиток економіки.

Для зменшення випадків незаконної мінімізації податкових зобов'язань важливо створити мотиваційні стимули для платників податків. Найефективнішими заходами в цьому напрямі традиційно залишаються зниження податкових ставок та впровадження цільових податкових пільг. Одним із перспективних напрямів удосконалення податкової системи України є запровадження сприятливих умов для обов'язкового комплексного

декларування доходів, що сприятиме підвищенню прозорості та відповідальності у сфері оподаткування.

Ще одним важливим чинником зростання тіньової економіки є надмірне посилення регулювання, яке зазвичай вимірюється кількістю прийнятих законів і нормативно-правових актів. Це призводить до ускладнення умов ведення легальної підприємницької діяльності, стимулюючи суб'єктів господарювання до переходу в тіньовий сектор. Регулювання збільшує вартість робочої сили та обмежує свободу вибору учасників офіційної економіки див. рис. 1.6.

Рис. 1.6. Фактори які впливають на тіньову економіку

Отже, причини зростання рівня тіньової економіки вбачаються у зростанні податкового навантаження та державного регулювання. Одним із найважливіших факторів збільшення можливостей працевлаштування під час переходу до неформальної економіки є зниження податкової моралі та податкової відповідальності в обмін на особисту вигоду таким способом.

Тіньова економіка функціонує паралельно з офіційною економікою, часто використовуючи таємні та незаконні канали. Незаконні методи у цьому секторі застосовуються для отримання прибутків від різноманітної діяльності, зокрема ухилення від сплати податків, крадіжок, завдання шкоди навколишньому

середовищу, саботажу та виробництва товарів, які можуть становити загрозу для людства.

Недоліки тіньової економіки включають значні бюджетні втрати, підвищення податкового тиску на легальний сектор економіки, зниження ефективності макроекономічної політики, погіршення умов конкуренції, криміналізацію суспільства, скорочення рівня соціального захисту, викривлення статистичних даних та соціально-моральні проблеми, зокрема зростання нерівності та несправедливий розподіл доходів.

Водночас, до позитивних аспектів тіньової економіки можна віднести зниження рівня безробіття, можливість отримання додаткового доходу, набуття працівниками нового досвіду та сприяння адаптації до змін економічних умов.

Підсумовуючи, можна зазначити, що в Україні спостерігається надзвичайно високий рівень тіньової економіки, який суттєво стримує розвиток країни. Результати досліджень свідчать про потенційну готовність економіки до збільшення податкового навантаження, за умови справедливого й ефективного адміністрування. Це може сприяти зростанню валового внутрішнього продукту на душу населення та збільшенню податкових надходжень. Аналіз міжнародного досвіду демонструє, що захист економіки від високого рівня тінізації ефективно реалізується переважно в країнах із високим рівнем доходів, які мають потужні інститути управління та контролю.

РОЗДІЛ 2

РЕАЛІЇ СТАНУ ТІНЬОВОЇ ЕКОНОМІКИ В УКРАЇНІ

2.1. Аналіз фіскального ефекту від застосування інструментів ухилення оподаткування

Тіньова економіка є багатовимірним явищем, що виникає на стику економічних, соціальних та політичних процесів. Вона суттєво впливає на стан державних фінансів, знижуючи рівень фіскальної дисципліни та створюючи загрози для макроекономічної стабільності. Одним із ключових аспектів тіньової економіки є ухилення від сплати податків, що здійснюється за допомогою різноманітних схем та інструментів.

Як і більшість країн із доходом на душу населення нижче середнього та слабкими управлінськими інститутами, Україна стикається зі значним рівнем тіньової економіки — економічної діяльності, яка не підлягає оподаткуванню. За прогнозами Міністерства економіки України, у 2023 році частка тіньової економіки становитиме 40% валового внутрішнього продукту (ВВП). Це є надто високим показником порівняно з розвиненими країнами, однак він співставний із рівнем тінізації економіки в країнах із подібною якістю управління та середніми доходами на душу населення, близькими до українських.

Варто зазначити, що в передвоєнні роки, за оцінками Мінекономіки, рівень тіньової економіки значно знизився, впавши до 27% у 2019 році, що збіглося зі скороченням державного фіскального перерозподілу. Це цілком закономірно, оскільки тінізація економіки виступає природною реакцією на надмірний податковий тиск, особливо якщо він не відповідає якості наданих державою послуг. Така невідповідність підриває довіру до державних інституцій та стимулює економічних суб'єктів ухилятися від офіційного

оподаткування. Саме економічне зростання разом зі зростанням продуктивності праці в офіційному секторі та іншими привабливими факторами для легальної праці також є важливим фактором природного скорочення частки тіньової економіки. Але в основному це стосується абсолютно неофіційних заходів.

Фінансовий вплив використання інструментів ухилення від оподаткування для фінансової системи України становить серйозну проблему, яка потребує скоординованих зусиль держави, бізнесу та громадянського суспільства для усунення цього явища.

Засоби ухилення від сплати податків в Україні, як правило, не мають суттєвих відмінностей від практик, поширених в інших країнах. Стандартний набір інструментів для ухилення від оподаткування включає (див. рис. 2.1):

Рис. 2.1. Схема щодо порушення митних правил і контрабанда

Термін «ухилення від сплати податків шляхом офшорних заходів» означає використання платником податків таких засобів. Використання всіх дозволених законодавством засобів для зменшення податкового навантаження є формою легальної оптимізації податкових зобов'язань. Такий підхід дозволяє суб'єктам господарювання мінімізувати свої податкові витрати, не порушуючи норм чинного законодавства, зокрема шляхом використання податкових пільг, спеціальних режимів оподаткування та інших правових механізмів.

До них належать агресивне транскордонне податкове планування, оптимізація оподаткування, зловживання правами або використання недобросовісних методів, таких як: Неузгодженості, конфлікти, використання розривів між податковими системами різних країн (подвійні відрахування або звільнення), пільгове оподаткування певних видів діяльності чи доходів, маніпуляції статусом резидентства тощо, які субсидують доходи українського походження для забезпечення відповідного оподаткування, вони перераховуються разом із корпоративними прибутками до країн із нижчими або нульовими ставками податків.

Офшорні системи вирішують декілька завдань одночасно, наприклад див. рис. 2.2:

Рис. 2.2. Завдання які виконують офшорні схеми

Отже, у контексті «воєнної економіки» та значної заборони на виведення валюти з України (2022-2023 рр.) можна припустити перекази прибутку в іноземні юрисдикції з низьким рівнем оподаткування, особливо транскордонні перекази прибутку, і в якому обсязі між 50 і 60 млрд. Це призводить до недоплати податків до бюджету від 9 до 11 млрд. грн.

Згідно з наявними даними, компанії в середньому перераховують близько 7% свого глобального прибутку до податкових гаваней, що спричиняє втрати податкових надходжень у розмірі приблизно 190 мільярдів доларів США

щороку. Для України це дозволяє попередньо оцінити загальний обсяг транскордонного переказу доходів у 2023 році на рівні 152,5 млрд. грн. Це, своєю чергою, може призвести до потенційних втрат державного бюджету у розмірі 27,45 млрд. грн.

Завдяки співпраці України з ОЕСР, МВФ, структурами ЄС і країнами-партнерами вдалося запровадити важливий набір міжнародних інструментів для боротьби з багаторічним домінуванням офшорних схем в економіці. Зокрема, Україна реалізувала план дій з протидії розмиванню бази оподаткування та переміщенню прибутків (план BEPS). Також було підписано Угоду про впровадження заходів для запобігання розмиванню бази оподаткування та переведенню прибутків (MLI).

Крім того, у межах удосконалення податкового регулювання було впроваджено трирівневий підхід до документації з трансфертного ціноутворення (2020), положення про контрольовані іноземні підприємства (2022), а також міжнародні стандарти CRS для автоматичного обміну інформацією про фінансові рахунки з податковими цілями (2023–2024). Ці заходи спрямовані на підвищення прозорості фінансових операцій і зміцнення податкової дисципліни.

Рис. 2. 3. Основні напрямки захисту національної податкової бази

У цьому контексті головною загрозою є не стільки відсутність регуляторних інструментів для боротьби з офшорними схемами, скільки низька інституційна спроможність регуляторних органів ефективно протидіяти таким програмам. Серед ключових проблем можна виділити високі ризики корупції, неефективність нереформованих регуляторних структур, дефіцит фінансових і кваліфікованих людських ресурсів, низький рівень заробітної плати у відповідальних установах, що знижує їхню мотивацію, а також значне навантаження на платників податків. До цього додається складність адміністрування транскордонних транзакцій, що ускладнює прозорий і своєчасний контроль за фінансовими потоками.

Навіть контроль за трансфертним ціноутворенням, запроваджений у 2013 році, почав працювати більш-менш ефективно лише в останні три-чотири роки див. табл. 2.1.

Таблиця 2.1.

**Стан справ у сфері трансфертного ціноутворення
у 2019 – 2023 рр., млн. грн. [20-21]**

	2019	2020	2021	2022	2023 станом на 01.09.2024
1. Звіти про контрольовані операції (далі – КО), зокрема:*					
кількість звітів, поданих платниками податків за відповідні роки	2 411	2 401	2 458	2 383	X
на суму	2 569 032	2 530 119	3 649 779	2 178 373	X
2. Перевірки з питань дотримання платником податків принципу «простягненої руки», зокрема:**					
кількість початих перевірок з питань дотримання платником податків принципу «простягненої руки»	0	0	1	1	11
кількість завершених перевірок з питань дотримання платником податків принципу «простягненої руки» (складено актів)	17	2	27	1	11
кількість фактів порушення платником податків вимог податкового законодавства щодо своєчасності та повноти декларування контрольованих операцій (КО) та подання документації з трансфертного ціноутворення	169	89	56	6	486
застосовано штрафних санкцій за порушення вимог податкового законодавства щодо своєчасності та повноти декларування КО та подання документації з трансфертного ціноутворення	32	18	11	2	92
стягнуто до бюджету штрафних санкцій за порушення вимог податкового законодавства щодо своєчасності та повноти декларування КО та подання документації з трансфертного ціноутворення	17	10	5	1	42
донараховано податку на прибуток підприємств, всього (податкове зобов'язання та штрафна (фінансова) санкція)	484	114	469	0	2 598

Таким чином, потребує подальшого вдосконалення контроль трансфертних цін (з точки зору повноти контролю та впливу на бюджет), що

має певний терапевтичний ефект для масштабного самостійного коригування платниками податкових баз.

Такі результати характеризують діяльність органу контролю за трансфертним ціноутворенням (ТЦУ) в Україні за період 2015–2023 років. Зокрема, фінансові показники 1300 юридичних осіб було незалежно скориговано на суму 37,4 млрд. грн., з яких додатково сплачено 3,3 млрд. грн податку на прибуток підприємств. Також вдалося зменшити сукупні збитки компаній на 17 млрд. грн.

Однак масштаби перевірок залишалися мінімальними, а результати – доволі скромними, що свідчить про обмежену ефективність контрольних заходів. Подібна ситуація склалася й під час першої в сучасній історії України деклараційної кампанії, пов’язаної з контрольованими іноземними компаніями (КІК), яка продемонструвала схожі обмеження в досягненні очікуваних результатів (див. рис. 2.4).

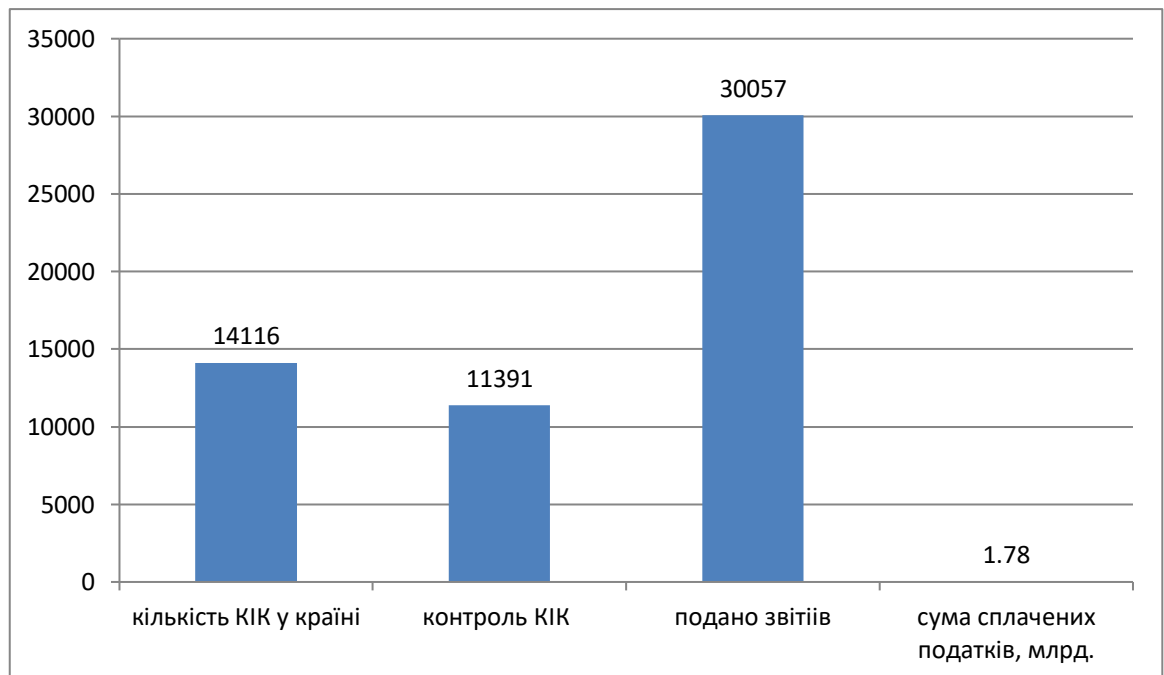

Рис. 2.4. Кількість поданих звітів про контрольовані іноземні компанії за 2022 та 2023 рр. [21]

Отже, результати діяльності ДПС у 2022-2023 роках щодо боротьби із офшорами є поки мало ефективним. Можна вважати, що процес запобігання виведенню прибутків за кордон ще не досяг стратегічних результатів, але

демонструє хороший імпульс і має дуже важливий фінансовий стримуєчий і превентивний ефект.

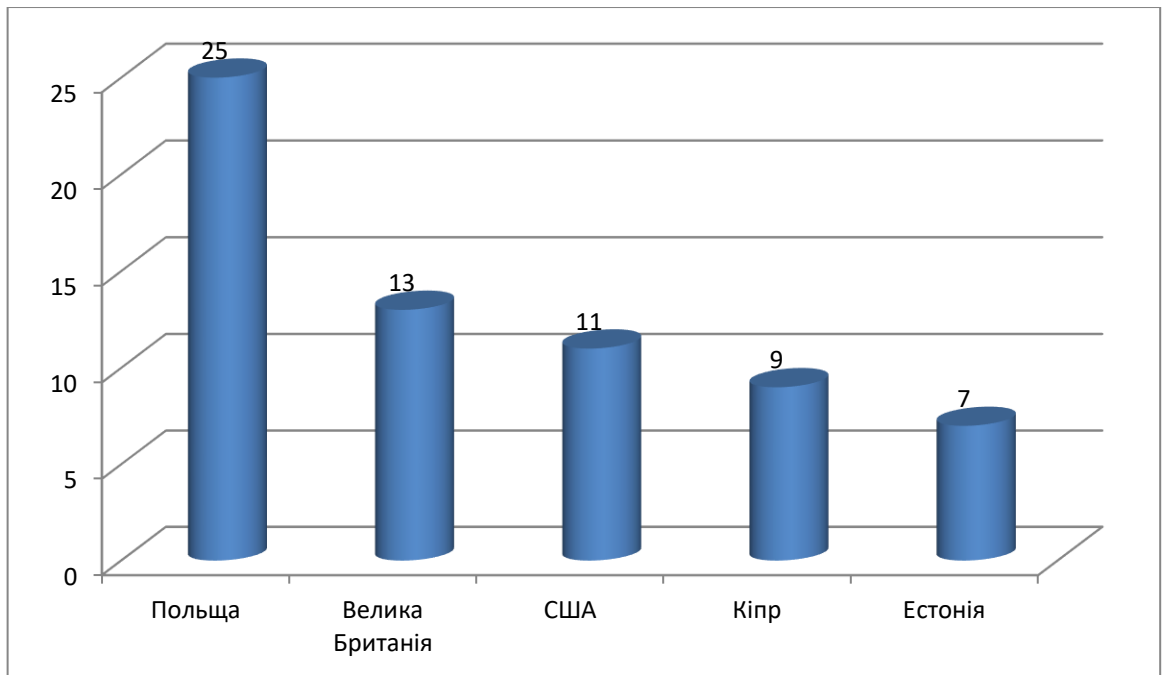

Рис. 2.5. Основні країни реєстрації контрольованих іноземних компаній, %

Водночас кількість офшорних схем у всьому світі зменшується, зокрема через масштабне впровадження інструментів BEPS, а також часті пандемії, збільшенню військових конфліктів та їхній психологічний вплив. Епідемії та війни (повна заборона виведення валюти з-за кордону, що значно скоротило масштаби офшорних схем). Таким чином, прогнозований обсяг операцій в інструменті «ухилення від оподаткування через офшори» може бути на історично низькому рівні, тобто 50-60 млрд. грн. У результаті можливі втрати з податку на прибуток оцінюються в межах від 9 до 11 млрд. грн., тоді як попередні втрати становили від 110 до 170 млрд. грн., а втрати бюджету від 13 до 28 млрд. грн. відповідно. Водночас існує ризик зміни цієї тенденції через поступове послаблення вимог валютного контролю. Це створює нові можливості для переказу коштів до офшорних зон, що може призвести до збільшення тіньових фінансових потоків і зростання втрат бюджету.

В Україні запроваджено систему адміністрування податків, яка базується на електронній системі управління. Однією з ключових складових цієї системи є обов'язковість реєстрації податкових накладних в Єдиному реєстрі податкових накладних, а також складання розрахунків коригування до них. Ця система спрямована на підвищення прозорості податкових операцій, зниження ризиків ухилення від сплати податків і забезпечення ефективнішого контролю за дотриманням податкового законодавства, з можливістю позасудового блокування контролюючими органами в результаті чого платники податків витрачають значний час і гроші на податковий облік і процедури дотримання законодавства.

Питання втрат бюджету через схеми ухилення від сплати ПДВ є одним із найактуальніших питань, враховуючи значний адміністративний тягар, історично високий ризик складності адміністрування ПДВ та її домінуючу роль у формуванні доходів державного бюджету. Необхідно відмітити, що розміри схем «податкових ям», «скруток» зменшилися. Однак, посилився адміністративний тиск на бізнес.

Необхідно відмітити, що у відсотковому співвідношенні найбільша питома вага сплати ПДВ була у 2017 – 2018 роках, а найменша у рік повномасштабного вторгнення 2022 році. Серед чинників які це спричинили можна виділити такі:

- масові військові пільги з ПДВ;
- відсутність системного відшкодування для бізнесу у період лютого-вересня 2022 року;
- зміна правил реєстрації податкових накладних;
- боротьба із «чорним» зерном.

Таблиця 2.2.

**Аналіз основних аспектів адміністрування ПДВ
у 2017 – 2023 роках, млрд. грн. [20-21]**

		2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023
1	Сума податку, відшкодованого з держбюджету (ПДВ _{відш.})	120,1	131,7	151,9	143,1	159,7	84,6	132,4
2	Збір податку до держбюджету (ПДВ _{збір})	430,7	506,2	530,6	543,7	696,2	551,6	713,2
3	ПДВ _{відш.} / ПДВ _{збір}	27,88%	26,02%	28,63%	26,32%	22,94%	15,33%	18,56%
4	ВВП у факт. цінах (ВВП _{ном})**	2 982,9	3 558,7	3 974,6	4 194,1	5 459,6	5 191	6 537,8
5	ПДВ _{відш.} / ВВП _{ном}	4,03%	3,7%	3,82%	3,41%	2,93%	1,63%	2,03%
6	ПДВ _{збір} / ВВП _{ном}	14,43%	14,22%	13,34%	12,96%	12,75%	10,62%	10,91%

Таким чином, як видно з даних таблиці 2.2. сума ПДВ відшкодованого з бюджету з року в рік росла. Однак, переломним року щодо надходжень та відшкодувань цього податку став 2022 рік, а саме початок воєнний дій. Видно що збір податку зменшився із 696,2 млрд. грн. у 2021 році до 551,6 млрд. за підсумками 2022 року, хоча уже в 2023 році прослідковується позитивний тренд щодо збільшення надходжень податку до казни у розмірі 713,2 млрд. грн.

2.2. Оцінка обсягів втрат економіки країни від тіньового бізнесу

У цій кваліфікаційній роботі «контрабанда» та «сірий імпорт» стосуються незаконного ввезення будь-яких товарів на митну територію України, зокрема часткових декларацій, декларацій із спотвореними даними або маніпулювання даними, особливо через корупцію на митниці. Це явище можна умовно поділити на такі схеми контрабанди. В Україні під поняття «контрабанда» підпадають лише такі операції які зазначенні на рисунку 2.6.

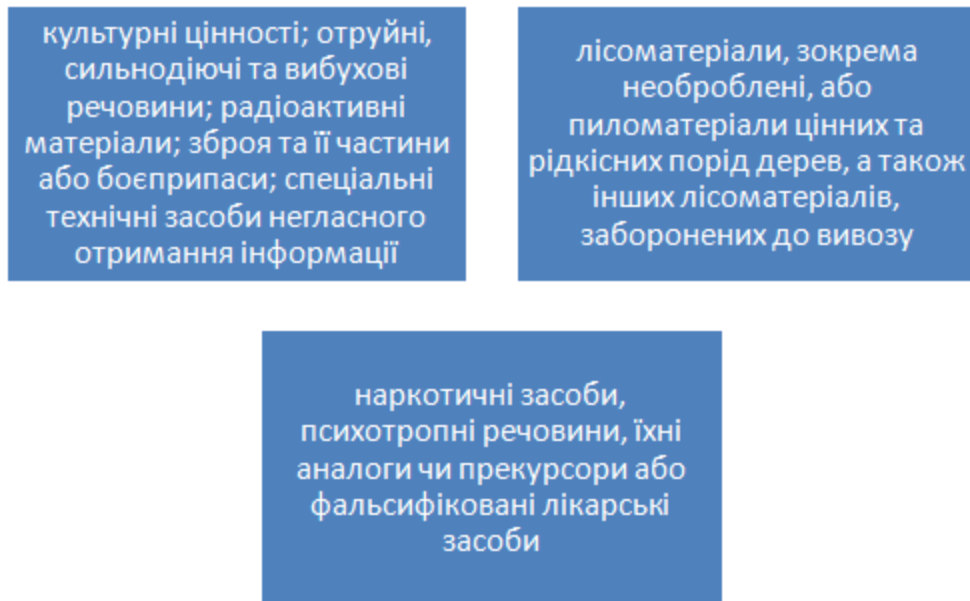

Рис. 2.6. Поняття «контрабанди» в Україні згідно ст. 201, 201 та 305 Кримінального кодексу України

Таким чином, в Україні можна виокремити такі основні схеми контрабанди: «викривлене декларування» – подання недостовірних або неточних відомостей у митних деклараціях для зниження митних платежів або уникнення оподаткування; переміщення з приховуванням від митного контролю – незаконне переміщення товарів через кордон із використанням прихованих від митників способів, зокрема спеціально облаштованих тайників або обхідних маршрутів.

Ці схеми залишаються значним викликом для митних органів, вимагаючи посилення контролю, впровадження сучасних технологій перевірки та підвищення ефективності роботи правоохоронних структур.; переміщення поза митним контролем (чорна контрабанда); зловживання пільгами; перерваний режим та інші (див. табл. 2.3).

Товари сірого імпорту та контрабандні товари, які потрапляють в Україну, продаються різними каналами та не оподатковуються або частково оподатковуються. Найпоширенішими каналами збуту контрабандних товарів в Україні є: через Інтернет та особисті Telegram-канали – реалізація товарів безпосередньо через онлайн-платформи або закриті месенджер-групи, що дозволяє уникати документального оформлення угод.

Через невеликі магазини або товарні ринки – збут здійснюється фізичними особами, фізичними особами-підприємцями (ФОП) або товариствами з обмеженою відповідальністю (ТОВ) без належної документації. Таких продавців часто називають «пуштишками», оскільки їх діяльність переважно спрямована на мінімізацію податкових зобов'язань.

Ці канали збуту становлять значний виклик для контролюючих органів, оскільки вони базуються на високому рівні неформалізованості та складності відстеження операцій.

Таблиця 2.3.

Характеристика схем контрабанди в Україні

Назва	Сутність
Викривлене декларування (переміщення з приховуванням від митного контролю)	митне шахрайство та корупційні схеми, особливістю яких є участь у них працівників митниці, що уможливорює маніпуляції з даними звітних, дозвільних і супровідних документів для заниження митної вартості, ваги, кількості, характеристик і якості товару, підміни кодів чи підкатегорії товару з метою уникнення чи зменшення належних до сплати митних платежів.
Переміщення поза митним контролем (чорна контрабанда)	незаконне переміщення товарів через митний кордон поза митним контролем. Це передбачає або перетин кордону поза митними постами обох країн, або з незаконним звільненням від митного контролю в пунктах пропуску через державний кордон України, зокрема поза часом роботи пунктів пропуску або без митного огляду за певну плату.
Зловживання пільгами	передбачає зловживання пільгами, наданими міжнародними договорами (Київська конвенція й інші) та законодавством України, зокрема маскування ввезення промислових партій товарів на митну територію України під поштові та кур'єрські відправлення або під виглядом особистого імпорту або провезення особистих речей. Можна виділити зокрема такі схеми: а) класичні, тобто «піджаки» (переміщення товарів дрібними партіями в рамках дозволеної норми ввезення) чи «дипломати» (зловживання дипломатичними пільгами щодо митного огляду); б) комбіновані, тобто д'юті-фрі (незаконна реалізація ввезених без сплати митних платежів тютюнових виробів для подальшої їх реалізації в магазинах безмитної торгівлі, поєднане зі службовим підробленням документів, які нібито свідчать про реалізацію продукції громадянам, які залишають митну територію України) або «пошта» (використання міжнародних поштових та експрес-відправлень для підрібнення партій і ввезення товарів без жодного оподаткування).
Перерваний режим	товар ввозиться або вивозиться з України за митними режимами, що не передбачають сплати митних платежів (транзит; тимчасове ввезення або вивезення; митний склад; переробка на митній території або за межами митної території), та зникає або оформлюється фіктивне вивезення. Схема має небезпечну «національну модифікацію» – перерваний експорт, коли компанія здійснює експорт продукції, дотримуючись вимог митного законодавства, але не реєструється платником податків, зокрема ПДВ. Після здійснення експортної операції компанія зникає без повернення валютної виручки в країну та без звітування перед податковими органами (прикладі схеми наведено в матеріалах Тимчасової слідчої комісії ВР України з питань розслідування оприлюднених у засобах масової інформації фактів можливих корупційних дій посадових осіб органів державної влади, які призвели до значних втрат дохідної частини Державного бюджету України).

Потенційна контрабанда та митні правопорушення становлять 380-540 млрд. грн. на рік, а відповідні щорічні втрати бюджету – 120-167 млрд. грн.

Спроби оцінити масштаби ухилення від сплати податків, спричиненого митними порушеннями, контрабандою та корупцією на кордоні, базуються переважно на непрямих методах аналізу. Це зумовлює значну приблизність отриманих оцінок, оскільки такі методи спираються на порівняння офіційних даних зовнішньої торгівлі, статистичних розривів, розрахунки потенційних втрат та інші непрямі показники. Неповнота та складність отримання достовірної інформації створюють додаткові труднощі для об'єктивного вимірювання реальних масштабів цих явищ. Однак є докази того, що ці потоки можуть бути великими. Загальний розрив у вартості торгівлі між Україною та всіма світовими торговельними партнерами є величезним і сягає 9,28-17,83 мільярдів доларів США. Обсяг рахунків-фактур за товари за зовнішньоекономічними контрактами, використаних з метою ухилення від оподаткування та валютного контролю, демонструє стійке зростання: з 9,35 млрд доларів США до майже 14 млрд. доларів США у 2022 році. Потенційна контрабанда та порушення митного законодавства в цьому контексті оцінюються на рівні 270–450 млрд. грн. на рік, що призводить до втрат державного бюджету в межах 80–150 млрд. грн. [22].

Це зростання відбувається на тлі структурної перебудови експортних потоків українських товарів, які все більше переорієнтовуються з ринків країн-агресорів, таких як Росія та Білорусь, на ринки країн Європейського Союзу. Така трансформація створює як нові можливості для розвитку експорту, так і додаткові виклики для митного контролю.

Таблиця 2.4.

**Розбіжності статистичних даних країн-експортерів і ДМС щодо
імпорту за 2019 – 2022 роки, млн. дол.**

Країна імпортер	2019	2020	2021	2022
Польща	1169,2	1530,9	2074,7	4154,1
Німеччина	-275	130,7	474,6	641
Китай	-1772,7	-1441,1	-1567,2	-5374,8
Угорщина	814,3	960,4	850,1	1102,9
Гонконг	161,8	184	261,4	81,4
Чехія	407,6	459,8	124,2	-28,8
Словаччина	-612,4	-491	-136,4	-368,2
Литва	62	206,9	261,3	-145,4
Нідерланди	481,9	502,5	491,8	60,1
Молдова	-10	-4,4	-19,2	569,3

Аналіз даних таблиці 2.4 дозволяє виокремити групу країн, з яких сума офіційного експорту суттєво перевищує задекларовану в Україні суму імпорту (виділено жирним шрифтом). До цієї групи здебільшого належать країни, які мають спільний кордон з Україною, такі як Польща, Угорщина, Молдова, а також окремі інші держави, зокрема Нідерланди, Литва, Латвія, Чехія, Німеччина та Гонконг.

Загальний обсяг перевищення склав 6,52 млрд доларів США у 2021 році та зріс до 7,4 млрд доларів США у 2022 році. Ця тенденція може вказувати на наявність значних обсягів незадекларованого імпорту або контрабандних операцій, що підкреслює необхідність посилення митного контролю та вдосконалення системи обліку зовнішньоторговельних операцій.

Цікавим є і той факт, що баланс розриву вартості української митної статистики завжди негативний. Однак це явище може бути наслідком систематичного коригування митними органами митної вартості. Однією з

можливих причин завищення офіційно задекларованої вартості імпортованих товарів є прагнення збільшити податкові надходження до бюджету. Завищення митної вартості імпорту дозволяє підвищити базу для розрахунку митних зборів, акцизів і податку на додану вартість (ПДВ), що сприяє наповненню державного бюджету.

Проте такий підхід має і негативні наслідки: він створює додатковий фінансовий тиск на імпортерів, може спонукати до ухилення від сплати податків або використання тіншових схем, а також впливає на конкурентоспроможність легального бізнесу, який працює у межах законодавства. Це вказує на необхідність збалансованого підходу до митного адміністрування для запобігання викривленням ринку. чи врахування витрат на доставку в ціну імпорту або внаслідок особливостей формування статистичних даних.

Незадовільною є також організація роботи митних органів по боротьбі з митною злочинністю. Аналіз статистичних даних показує, що хоча загальна кількість справ про порушення митних правил є відносно великою, її показники за сумами досить стабільні (див. рис. 2.7).

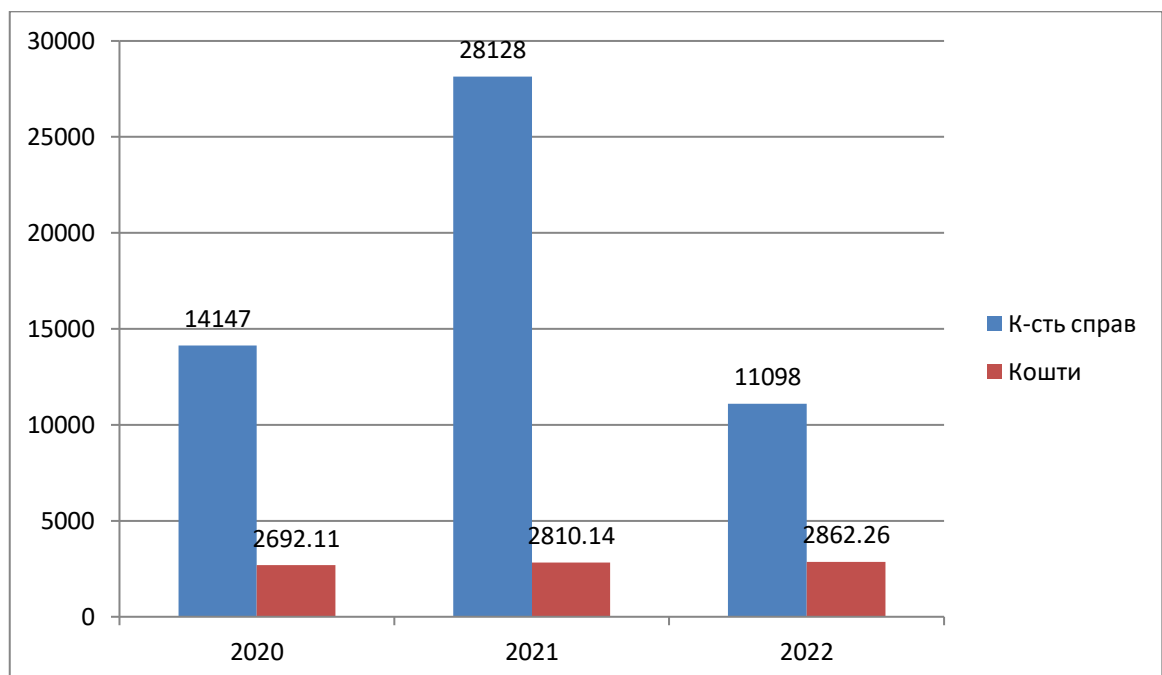

Рис. 2.7. Аналіз статистичних даних кількості порушених митних правил та донарахованих коштів у 2020 – 2022 роках, млн. грн. [23]

Як переконливо демонструють наявні дані, масштаби проблеми контрабанди в Україні залишаються значними, тоді як рівень реагування на неї з боку національних спеціалізованих органів, зокрема у частині фактичного відшкодування бюджетних втрат, залишається недостатнім. Це вказує на значний розрив між обсягами порушень та ефективністю заходів, спрямованих на їх подолання, що потребує суттєвого вдосконалення інституційної спроможності та координації діяльності контролюючих органів. Тому констатуємо, що держава значною мірою втратила контроль над «фінансовими» кордонами України.

Серпень 2023 року (у так званому «Спільному наглядovому органі», через накопичення великих залишкових запасів нереалізованої імпоротної продукції за відсутності вищезазначених схем мінімізації податків та власних або орендованих складських приміщень, загалом це вплинуло на розподіл ризикових податкових кредитів з ПДВ на мільярд гривень.

Враховуємо динаміку різниці цін у 2021-2022 роках (тільки географічно сусідніх країн приріст склав 1,43 мільярда доларів, за даними ООН – 880 мільйонів доларів.) Можна оцінити масштаби контрабанди та митних порушень у 2023 році. Є потенційні втрати бюджету 27 від 380 млрд. до 540 млрд. грн., від 120 млрд. до 167 млрд. грн. на рік (оцінка втрат держбюджету від сірого імпорту та контрабанди у 2023 році) [20-21].

Альтернативні офіційні дані вказують на ще більші обсяги втрат державного бюджету, зумовлених контрабандою та порушеннями митного законодавства. Це свідчить про те, що реальний масштаб проблеми може бути значно більшим, ніж зафіксовано у попередніх звітах, і вимагає комплексного підходу до оцінки та розробки ефективних заходів боротьби з цими явищами, а саме до 300 мільярдів гривень на рік через неадекватне законодавство, неефективну роботу митних органів та контрабанду в Україні. Також ми маємо оцінки керівництва податково-митного комітету Верховної Ради, згідно з якими збитки від митних схем контрабанди становлять 120 мільярдів гривень на рік.

Обсяг тіньового ринку податку на споживання сягає 117-120 мільярдів гривень, а втрати бюджету у 2023 році становили 35-40 мільярдів гривень на рік (у 2022 році обсяг тіньового ринку сягав 100-113 мільярдів гривень, податкові втрати оцінюється в 40-45 млрд. грн.). Одним із головних факторів, відповідальних за величезні збитки, є збереження великої торгівлі контрафактними та нелегальними тютюновими виробами та пальним.

Таблиця 2.5.

Рекомендації щодо боротьби з контрабандою в Україні

Назва	Сутність
Оскільки реформа митної служби у 2019–2023 рр. не відбулася, потрібно перезапустити відомство, зокрема через:	а) реалізацію Закону про <u>перезавантаження ДМС прийнятого ВР України та направлено на підпис Президенту України 23.09.2024 р.</u>; б) посилення інформаційного та аналітичного складників діяльності митниці через поетапне налагодження обміну митною інформацією з усіма країнами; в) вжити заходів, спрямованих на запровадження можливості обміну в режимі реального часу інформацією з відповідними інформаційними системами інших держав щодо митного оформлення товарів, які переміщуються через митний кордон України; г) покращення технічного забезпечення митних органів (прилади спостереження, обладнання сканерами пунктів пропуску на кордонах); д) зменшення корупційних ризиків завдяки поступовому підняттю заробітних плат у структурі ДМС; е) припинення практик втручання посадових осіб правоохоронних і контролюючих органів (СБУ, поліції та інших спільних мобільних груп) у діяльність митних органів.
Чорна контрабанда потребує окремого комплексу заходів, зокрема:	а) обладнання проблемних зон кордону системою прихованого (дублюючого основну) цілодобового спостереження, що дасть змогу швидко реагувати у випадках порушення законодавства. Таких ділянок насправді небагато й вони відомі; б) посилення забезпечення силових структур прикордонних органів і технічного характеру (транспорт, зброя, прилади спостереження тощо), і в плані професійної підготовки кадрів; в) розширити зону впливу митних служб на всі територіальні води України з правом перевірки всіх суден на предмет достовірності документації на транспортований товар.

Необхідно відзначити, що через війну тютюнова галузь зіткнулася зі значним скороченням виробництва (до квітня 2022 року були закриті київська фабрика «Імперіал Тобакко» та Прилуцьке виробництво «Бритіш Американ Тобакко», харківський завод «Філіп Морріс Україна» закрито), логістичні проблеми та часткова нестача палива, особливо пов'язана з переходом на імпорту продукції та втратою більшості споживачів використовується на цьому

ринку, Кількість регулярних курців сигарет в Україні скорочується значними темпами. З урахуванням таких факторів, як демографічне скорочення населення та інші негативні чинники, цей показник знизився на 30%: до 3,91 млн осіб у 2022 році та до 3,7 млн осіб у 2023 році. Це свідчить про суттєві зміни у споживчих звичках і вплив економічних, соціальних та регуляторних факторів на зменшення рівня тютюнокуріння в країні.

Крім того, під час війни держава податки не знижує для цієї галузі, але зуміла (щоб уникнути серйозних дефіцитів) дозволити імпорт упакованих тютюнових виробів з іноземними етикетками. Це свідчить про подальше зростання частки нелегальних тютюнових виробів на ринку України у 2022-2023 роках до історичних максимумів 20,1% тобто кожна п'ята пачка сигарет є незаконною (див. табл. 2.6).

Таблиця 2.6.

Частка нелегальної тютюнової продукції у 2023 році

Обсяг торгівлі (млрд. грн.)	114,42
Ставка (грн./шт.)	2,09712
Обсяг торгівлі (млрд. шт.)	54558489662
Питома вага сигарет у виторгу за вартістю	48,5%
Обсяг виторгу сигарет (шт.)	26460867486
Споживання (шт.)	32578143815
Відхилення (шт.)	6117276329
Частка «тіні»	20,1

Як видно із даних таблиці 2.6. матимемо оцінку збитків для бюджету в 2023 році загалом до 17-20 млрд. грн. Минулоріч створена міжгалузева робоча група Уряду, яка активно працювала над посиленням скасування спецподатку на споживання на ринку товарів, зокрема тютюнових виробів, алкогольних напоїв тощо. За 6 місяців роботи групи (станом на 1 травня 2024 року) правоохоронці «вилучили 14,5 млн. сигарет».

Бюро економічної безпеки повинно більш детально підходити до питань з боротьбою з поширенням контрафактної продукції, адже через вимоги кредиторів, підвищення ставок акцизів, наслідком може стати зростання розмірів тіньового ринку цієї продукції див. рис. 2.8.

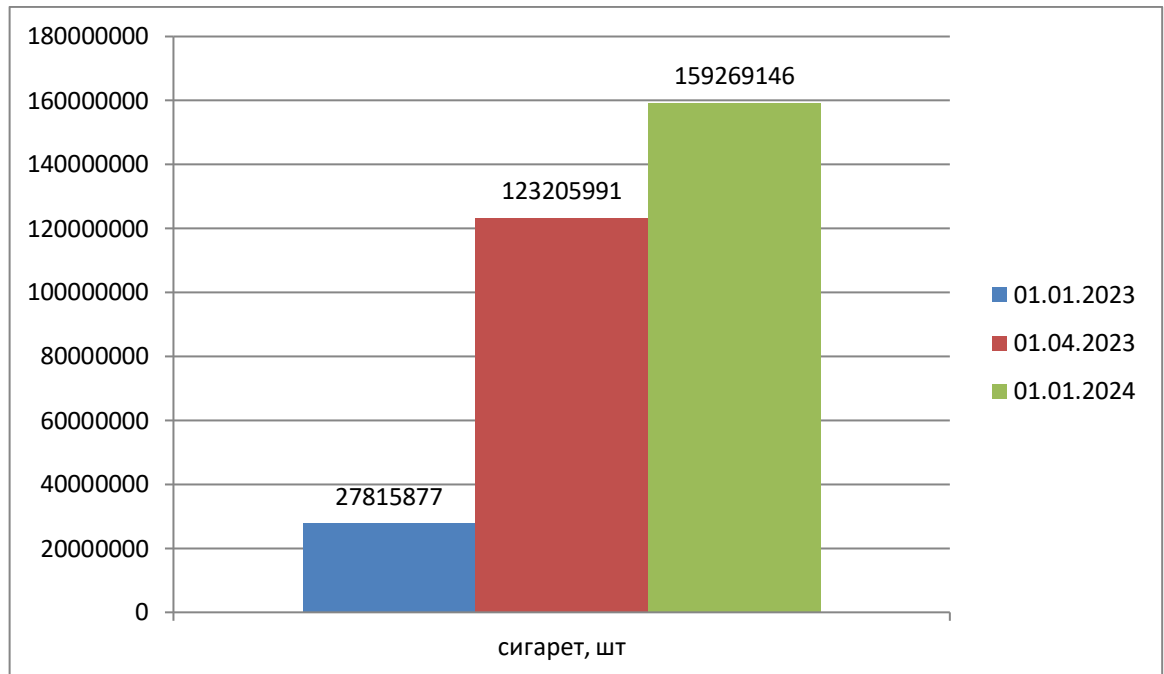

Рис. 2.8. Кількість вилучених контрабандних сигарет Бюро економічної безпеки в Україні з січня 2023 року по січень 2024 року [24]

Таким чином, час покаже, чи буде це тенденцією в найближчі роки чи лише тимчасовим кроком до подальшого зростання. Принаймні досвід ЄС показує, що паралельні ринки зростатимуть, якщо ставки акцизів зростатимуть надто швидко та нижче оптимального рівня, а держава не зможе впоратися з негативними процесами шляхом контролю (інституційна структура, низька спроможність контролю та правоохоронних органів). Однак показники тіньового рівня для постсоціалістичних країн, які йшли на шляху до інтеграції з ЄС, досягали максимуму 30,7% у Болгарії, 37% у Латвії та 47% у Литві.

Паливний ринок у 2022 році зазнав радикальної логістичної трансформації через втрату та подальшу заміну основних джерел постачання (у 2021 році 62% дизельного палива та 50% бензину надходили з РФ та Білорусії). Наразі поставки відбуваються з більшої кількості країн, більше десяти країн

світу, особливо Польщі, Румунії, Литви, Словаччини, Греції, Туреччини, США та Індії.

Значним негативним чинником, що вплинув на економіку у минулому році та на початку поточного року, стала блокада вантажівок польськими перевізниками та фермерами. Це спричинило чергову масштабну зміну логістичних коридорів: потоки, які раніше проходили через Польщу, були переорієнтовані переважно на Румунію та Словаччину. Така ситуація призвела до збільшення логістичних витрат і створення додаткових бар'єрів для українського експорту. Наразі існує ризик повернення до подібних блокувань, що може ще більше ускладнити ситуацію.

Крім того, логістична інфраструктура України зазнала значних втрат через знищення єдиного діючого в країні Кременчуцького нафтопереробного заводу (НПЗ) та більшості нафтобаз. У відповідь на ці виклики українські підприємства за останні два роки розширили автопарк бензо- та газовозів, створивши флот із майже 7 тисяч цистерн. Також активно використовується залізничний транспорт, що стало важливим чинником для забезпечення потреб економіки в умовах війни.

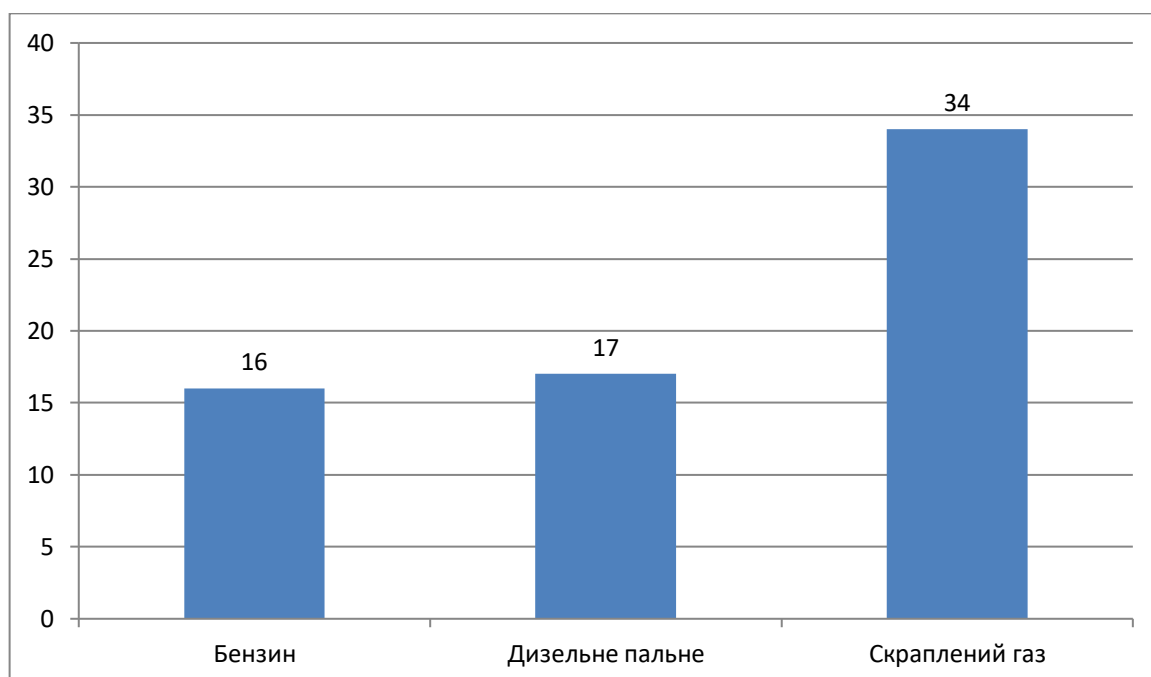

Рис. 2.9. Динаміка падіння споживання палива в Україні після повномасштабного вторгнення [24]

Необхідно зазначити що через війну і зміну логістичних поставок та суттєву еміграцію українців закордон спостерігається зниження споживання бензину у розмірі 16%, дизельного пального на 17% та скрапленого газу на 34% (див. рис. 2.9).

Необхідно відмітити, що позитивного ефекту на ринок пального в Україні відіграло зниження ставки ПДВ до 7%. Це дозволило зменшити суттєве падіння споживання та підтримати платоспроможний рівень населення та зменшити витрати бізнесу.

Таким чином, варто відмітити, що характер ухилення від сплати податків залишається незмінним. Структурні зміни, законодавчі зміни, війни, економічні кризи та інші чинники призвели до збільшення кількості зловживань в рамках певних схем заробітна плата в конвертах.

На додаток до рекомендацій, наведених у відповідних розділах щодо мінімізації масштабів проектів, загальною рекомендацією для всіх етапів боротьби із «тінню», є продовження та вдосконалення судової реформи, інституційної реформи митного сектору та податкової служби, залучення нових співробітників, шляхом проведення відкритих конкурсів та забезпечення їм гідної заробітної плати, а також контроль міжнародних експертів.

РОЗДІЛ 3

ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД ТА ШЛЯХИ ДЕТИНІЗАЦІЇ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ

Тіньова економіка зросла у відповідь на зростання податкового тягаря та державного регулювання в індустріальних країнах, а також через відсутність стабільних інституцій у деяких країнах Східної та Центральної Європи. У поєднанні зі зниженою податковою мораллю та слабкою лояльністю до уряду, емпіричні дані показують, що це найважливіші фактори, які сприяють міграції робочих місць у тіньову економіку. Життєво важливими кроками для припинення цього зростання тіньової економіки є вдосконалення інституцій та поваги до уряду шляхом зміцнення податкової моралі, голосу та підзвітності, верховенства права, управління, якості регулювання та зменшення корупції.

Що не працює, так це збільшення витрат на нелегальну роботу шляхом посилення контролю та встановлення вищих штрафів. Дослідження показали, що на рішення людей брати участь у тіньовій економіці майже не впливають показники виявлення. Ці процеси значною мірою залежать не лише від економічних показників, але й від сприйняття суспільством цінностей, рівня довіри до податкової системи та загальної ситуації на ринку праці. Зокрема, важливу роль відіграє рівень безробіття, який безпосередньо впливає на фінансову стабільність населення та його готовність дотримуватися податкового законодавства.

Тіньова економіка це є замкнуте коло. Зрештою, це може призвести до зростання ставок податків в офіційному секторі, що створює ще сильніші стимули для участі в тіньовій економіці. Оскільки тіньова економіка зростає, державні інститути слабшають і втрачають підтримку населення, демократичне голосування (голос) стає менш привабливим, ніж використання варіанту виходу з тіньової економіки.

І люди все частіше обиратимуть варіант виходу, якщо голосовий варіант не буде посилений запровадженням більш прямих демократичних елементів. Вони оберуть або працювати нелегально, або шукати економічну та соціальну систему, яка відповідає їхнім уподобанням. У цьому контексті тіньову економіку можна розглядати як частину еволюційного процесу, який робить економічний і соціальний розвиток більш динамічним. З одного боку, посилюється тиск суспільства на дерегуляцію та зниження податків, а з іншого боку, поза впливом державних обмежень виникають інноваційні форми спільного життя та праці. Однак у довгостроковій перспективі суспільство не може миритися із систематичним порушенням закону, оскільки це підриває визнання законної влади держави. Одним із варіантів втручання в порочне коло є покращення якості інституцій та зміцнення інституційної бази. Боротьба з корупцією шляхом збільшення прозорості зменшить стимули до роботи в тішовій економіці та посилить лояльність до держави так, як посилення контролю та підвищення штрафів ніколи не дасть.

Необхідно зміцнити фіскальні елементи та інструменти прямої демократії, такі як референдуми та законодавчі ініціативи, мають бути запроваджені, щоб надати громадянам більше можливостей брати участь у виробленні правил і розробці податкової системи. Регіональна відданість та ініціативи громадян можуть сигналізувати про бажання зберегти або відновити контроль. Збільшення участі зменшить сприйняття несправедливих обмежень особистої свободи, тим самим підвищуючи податкову мораль і громадянську лояльність, а також зменшуючи привабливість тішової економіки. Для платників податків це означатиме, що порівняльний аналіз на європейському рівні може бути започаткований для обміну передовою практикою, але імплементація загальних норм має бути зведена до мінімуму на цьому рівні.

Тішову економіку не слід розглядати виключно як економічну проблему, яку потрібно вирішувати. Проте з організованою злочинністю, корупцією та нелегальною зайнятістю слід боротися шляхом суворішого контролю та залученням правоохоронних органів.

Причини, наслідки та проблеми, породжені зростанням активності тіньової економіки в розвинутих країнах, є суперечливими та активно обговорюються. Через все ще високий рівень безробіття в деяких європейських країнах, бюджетні обмеження та високі державні борги, а також зростаюче розчарування економічною та соціальною політикою. Комісія та Парламент ЄС виступили з широкими ініціативами, включаючи опитування в усьому ЄС, щоб краще зрозуміти та боротися зі зростанням тіньової економіки, як це роблять багато національних урядів.

Але ці зусилля передбачають прийняття кількох складних рішень. У той час як ухилення багатих від сплати податків, соціальне шахрайство та незаконний найм призводять до широкого обурення громадськості, нелегальні працівники викликають набагато менше обурення, навіть якщо, як стверджують деякі політики, їхня поведінка є антисоціальною, що призводить до зростання безробіття та соціальної несправедливості. Особливо поширена незадекларована праця в побутовому секторі. У Німеччині, наприклад, дев'ять із десяти домогосподарств нелегально використовують свою хатню допомогу.

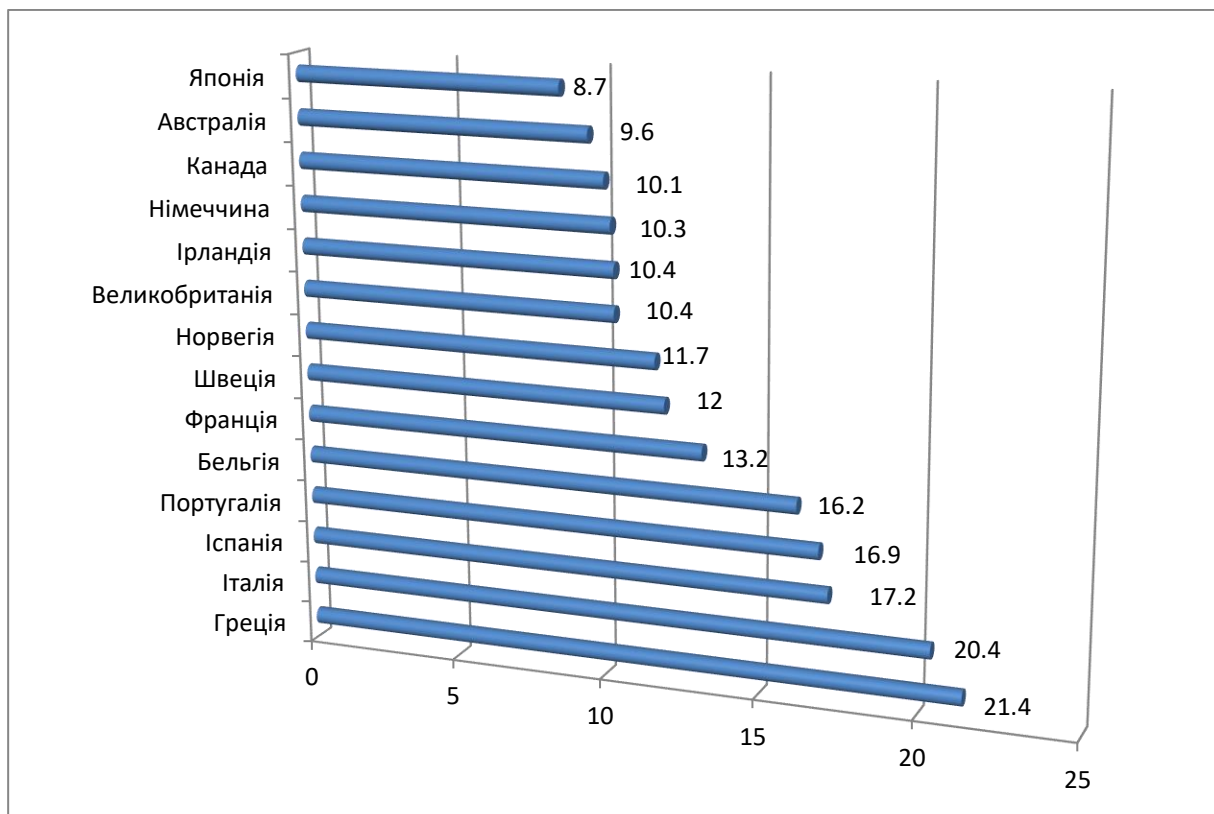

Рис. 3.1. Розмір тіньової економіки по відношенню до ВВП у країнах світу

Як видно з рисунку 3.1., який показує розрахунковий розмір тіньової економіки в індустріальних країнах у відсотках від офіційного ВВП і на основі макроекономічних даних. Порівняно з офіційним ВВП, тіньові економіки значно менші в економічно розвинених країнах ОЕСР, ніж у країнах Центральної та Східної Європи. Тим не менш, існують великі відмінності навіть між розвиненими економіками ОЕСР. Тоді як у США, Швейцарії, Австрії, Японії та Новій Зеландії тіньова економіка становить 10% або менше від офіційного ВВП, у всіх країнах Східної Європи та деяких країнах Південної Європи (Греція, Італія, Португалія та Іспанія) тіньова економіка становить 20 % або більше офіційного ВВП. Але розмір тіньової економіки в деяких країнах зростає з 2018 року. Тіньова економіка зросла, наприклад, з 9,6% до 11,3% (2024) у Німеччині, з 12,5% до 15% у Франції та з 19,5% до 21,6% в Італії.

Країни значно відрізнялися за відсотком респондентів, які купували товари чи послуги, які, на їх думку, були вироблені через не задекларовану працю. Країни з високим відсотком у 2019 році включають Мальту (30%), Грецію (27%) та Нідерланди (27%). До країн із низьким відсотком належать Польща (5%), Велика Британія (5%) та Німеччина (7%). Середня сума, яку європейці витратили у 2019 році на товари чи послуги, вироблені через не задекларовану роботу, становила 200 євро. Середня вартість години покупки не задекларованих товарів і послуг становила 11 євро з діапазоном від 20 євро в скандинавських країнах до 5 євро в країнах Східної та Центральної Європи. Відсоток європейців, які повідомили про придбання не задекларованих послуг, також різнився залежно від послуги. Найвищі відсотки становили 30% для ремонту або реконструкції будинку, 27% для перукарських і косметичних процедур і 19% для ремонтних послуг, 16% для прибирання будинку та 16% для покупки продуктів харчування, наприклад, фермерських продуктів. Садівництво (13%) та догляд за дітьми (7%) також часто не декларуються. Близько 3% респондентів у 27 країнах ЄС повідомили, що займалися незадекларованою роботою протягом останніх 12 місяців у 2023 році, що призвело до 10 мільйонів нелегальних працівників працівників.

Згідно з науковими дослідженнями, у промислово розвинених країнах на розвиток тіньової економіки впливають численні фактори. Найбільш важливими, часто цитованими та емпірично підтвердженими серед них є такі:

- податкове навантаження та внески на соціальне страхування «високий рівень оподаткування сприяє ухиленню від сплати податків і переходу до тіньової діяльності»;
- щільність та інтенсивність регулювання в офіційній економіці «жорсткі правила на ринку праці, такі як обов'язкове скорочення робочого тижня, ранній вихід на пенсію та високий рівень безробіття, створюють більше можливостей і стимулів для нелегальної роботи»;
- низький рівень громадянської участі, лояльності та поваги до державних інституцій «дефіцит довіри до влади стимулює ухилення від виконання законодавчих зобов'язань»;
- слабка податкова мораль «небажання сплачувати податки, яке часто обумовлено високим рівнем корупції, низькою якістю державних послуг і знеціненням авторитету державних установ» [41].

Таким чином, чим більша різниця між загальною вартістю робочої сили в офіційній економіці та чистим доходом працівника після сплати податків, тим сильніше прагнення зменшити цю різницю шляхом переходу до тіньової економіки. Ця різниця значною мірою обумовлена рівнем загального податкового навантаження та внесків на соціальне страхування в офіційній економіці. Тягар таких зобов'язань уникається в тіньовому секторі, що робить його більш привабливим для працівників і роботодавців.

ВИСНОВКИ І ПРОПОЗИЦІЇ

Розвиток тіньової економіки можна розглядати як форму протесту громадян, які відчувають надмірний тиск з боку держави, обираючи «вихід» (перехід у тіньовий сектор) замість «голосу» (участі у виборах і політичних процесах). Зростання активності в тіньовій економіці, спричинене збільшенням загального податкового та соціального навантаження, має негативний вплив на базу оподаткування та стабільність системи соціального захисту.

Це створює замкнене коло: зменшення податкових надходжень призводить до зростання бюджетного дефіциту або необхідності підвищення податків, що, у свою чергу, стимулює подальше зростання тіньової економіки. Така динаміка поступово послаблює основи суспільного договору, підриваючи довіру до держави та її здатності забезпечувати ефективне управління і соціальний добробут.

Ще одним важливим фактором, що сприяє зростанню тіньової економіки, є підвищення інтенсивності регулювання, яке зазвичай оцінюється кількістю законів і нормативно-правових актів. Надмірне регулювання створює додаткові бар'єри для ведення легальної економічної діяльності, що підвищує вартість дотримання норм і правил. Це стимулює підприємців і працівників шукати альтернативні шляхи, зокрема переходити до тіньового сектора, де регулювання або значно менше, або зовсім відсутнє.

Нами широко проаналізовано вплив цих факторів на тіньову економіку. Регулювання підвищує вартість робочої сили та обмежує свободу вибору для учасників офіційної економіки. Оскільки більшість цих витрат перекладається з роботодавців на працівників, жорстке регулювання створює ще одну мотивацію працювати в тіньовій економіці.

У Східній та Центральній Європі тіньову економіку обумовлюють такі фактори:

- некомпетентність офіційних інституцій (законодавчої влади, бюрократії, судів) у поєднанні з корупцією, що підриває довіру до цих інституцій;
- слабе застосування законів і нормативних актів і нездатність або небажання захистити права власності;
- високі витрати та адміністративний тягар для підприємців;
- низька ймовірність бути спійманим як нелегальний працівник або неплательник податків, що робить нелегальну роботу більш привабливою, ніж робота в офіційній економіці;
- забагато бюрократії та неефективної бюрократії, що може зробити «ховатися в тіні» необхідним для виживання чи заснування бізнесу;
- широке визнання нелегальної праці, що ускладнює боротьбу з нею.

У такому разі сплата податків і зборів буде сприйматися більш позитивно, що сприятиме зростанню розміру офіційної економіки та скороченню частки тіньової економіки. Це, у свою чергу, зміцнить базу оподаткування та забезпечить стійкість фінансової системи держави.

Після виконання багатьох різноманітних розрахунків підтверджено правильність гіпотези про вплив тіньової економіки на зменшення податкових надходжень до державного бюджету. Процес оцінки включає два основні етапи: оцінка впливу та визначення зв'язку між тіньовою економікою та зменшенням податкових надходжень. Отримані дані свідчать про наявність прямого зв'язку між підпільною економікою та податковими надходженнями до бюджету. Це означає, що зростання тіньової економіки є ознакою того, що податкові надходження до державного бюджету зменшуються.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Гетман О. Тіньова економіка: в лідерах - контрабанда, офшори та зарплати "у конвертах". *Вісник. Офіційно про податки*. 2019. № 36 (28 вер.). С. 14–15.
2. Засанський В. Детінізація економіки в перехідних суспільствах: управлінський аспект : монографія. Львів: Політекс, 1998. 309 с.
3. Турчинов О. Тіньова економіка: закономірності, механізми функціонування, методи оцінки. Київ: АртЕк, 1996. 199 с.
4. Попов Ю., Тарасов М. Теневая экономика в системе рыночного хозяйства: Учебник. Москва: Дело, 2005. 240 с.
5. Попович В. Економіко-кримінологічна теорія детінізації економіки : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: спец. 12.00.08. – Київ, 2002. 38 с.
6. Буркальцева Д. Інституційне забезпечення економічної безпеки України: монографія. Наук-дослід. екон. інс-т. Київ: Знання України, 2012. 347 с.
7. Мазур І. Детінізація економіки в контексті глобалізації. *Вісник КНУ ім. Шевченка. Економіка*. 2005. № 73. С. 30-32.
8. Савич І. Детінізація економіки: теоретичні надбання та перспективи дослідження. *Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України*. 2013. № 2. С. 72-76.
9. Жаліло Я. Тіньова економіка як "інституційна пастка" на шляху економічної модернізації. *Економічна теорія*. 2018. № 2. С. 22–40.
10. Ладюк О. Д. Характеристика тіньової економіки в Україні. *Економіка та держава*. 2017. № 8. С. 32–34.
11. Павлов Д. Н. Протидія відмиванню коштів та фінансуванню тероризму як фактор забезпечення економічної безпеки держави та протидії корупції: теоретико-правовий аспект. *Публічне право*. 2017. № 1. С. 33–40.

- 12.Пасічний М. Фіскальна результативність податкової системи України. *Вісник Київського національного торговельно-економічного університету*. 2018. № 3. С. 116–130.
- 13.Пилипченко О. О. Тіньова економіка в Україні: причини, методи вимірювання та фактори негативної дії на економічну безпеку. *Економіка. Фінанси. Право*. 2016. № 9. С. 27–31.
- 14.Пискун Л. М. Теоретико-методологічні основи дослідження тіньової економіки та корупції. *Економіка та держава*. 2021. № 4. С. 143–149.
- 15.Пірнікоза П. В. Роль фіскального інституційного середовища у детінізації економіки. *Світ фінансів*. 2018. № Вип. 1. С. 22–34. URL: <http://dspace.wunu.edu.ua/bitstream/316497/28976/1/%d0%9f%d1%96%d1%80%d0%bd%d0%b8%d0%ba%d0%be%d0%b7%d0%b0.pdf>.
- 16.Пірнікоза П. В. Фіскальні та економічні наслідки тіньової економіки. *Економіка та держава*. 2016. № 9. С. 84–88.
- 17.Токарева К. О., Тимошенко Н. В. Ухилення від сплати податків та шляхи його подолання в Україні й зарубіжних країнах. *Право та інновації*. 2018. № 1. С. 69–74.
- 18.Червінська Л. П. Тіньові доходи та нелегальна зайнятість: причини, наслідки, шляхи подолання. *Соціально-трудова відносини : теорія та практика*. 2017. № 2. С. 161–167.
- 19.Офіційний веб-сайт Державної казначейської служби України. URL: <http://www.treasury.gov.ua/main/uk/index>
- 20.Офіційний веб-сайт Державної служби статистики України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>
- 21.Офіційний веб-сайт Державної податкової служби України. URL: <http://kh.sfs.gov.ua/media-ark/news-ark/198466.html>
- 22.Офіційний веб-сайт Міністерства економічного розвитку і торгівлі України. URL: <http://www.me.gov.ua/?lang=uk-UA>
- 23.Офіційний веб-сайт Пенсійного фонду України. URL: <http://www.pfu.gov.ua/pfu/control/uk/index>

- 24.Офіційний веб-сайт Світового Банку. URL:
<https://datacatalog.worldbank.org/dataset/worldwide-governance-indicators>
- 25.Italy: Tax Guide: Strategic and practical information. USA: International business publications, 2015. – 274 p.
- 26.Johnson S. Kaufmann D., Zoido-Lobaton P. Regulatory Discretion and the Unofficial Economy. *American Economic Review*. 1998. vol. 88(2). P. 387-392. 197.
- 27.Johnson S., Kaufmann D. Institutions and the Underground Economy. *A Decade of Transition: Achievements and Challenges* / edited by O. Havrylyshyn and S. M. Nsouli. Washington D.C.: International Monetary Fund, 2001. P.212-228.
- 28.Jong-A-Pin R. On the measurement of political instability and its impact on economic growth. *European Journal of Political Economy*. 2009. vol. 25(1). P. 15-29.
- 29.Kodeks karny skarbowy: Ustawa z dnia 10 września 1999 r. URL:<http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19990830930/U/D19990930L>
- 30.Knight B., Levinson A. Fiscal Institutions in U.S. *Institutions, Politics and Fiscal Policy* / edited by R. Strauch and J. von Hagen. 1998. P. 167-187. URL: <http://faculty.georgetown.edu/aml6/pdfs&zips/survey6.pdf>
- 31.Late penalty charges on self-assessed tax returns. Web-site Vero Skatt. 2017. URL: https://www.vero.fi/en/businesses-and-corporations/file-and-pay/self-assessed-taxes/late_penalty_charges_on_selfassessed_ta
- 32.Law « Misure per l'emersione e il rientro di capitali detenuti l'estero nonché per il potenziamento della lotta all'evasione fiscale» №186, 15.12.2014. URL: <http://www.gazzettaufficiale.it/eli/id/2014/12/17/14G00197/sg>
- 33.Lemieux P. The Underground Economy: causes, extent, approaches. *Montreal Economic Institute Research Papers*. 2007. URL: http://www.iedm.org/files/cdr_nov07_en.pdf

34. Lewis A. The Psychology of Taxation. Oxford: Martin Robertson, 1982. 257 p.
35. Lindahl E. Just Taxation – A Positive Solution. Classics in the Theory of Public Finance / ed. By R. A. Musgrave and A. T. Peacock. New York: St. Martins Press, 1967. P. 168-176.
36. Lomas U. Tax Amnesty Gives Portugal Revenue Boost. Tax-News, 2023. URL: <https://www.tax-news.com/news/Tax>
37. Official web-site of Bloomberg Company. URL: https://www.bloomberg.com/professional/request-demo/?utm_source
38. Official web-site of Internal revenue service URL: <https://www.irs.gov/>
39. Official web-site of Ministry of Finance of The Slovak Republic. URL: <http://www.finance.gov.sk/en/>
40. Official web-site of PRS Group URL: <https://www.prsgroup.com/>
41. Official web-site of The Internal Revenue Service URL: <https://www.irs.gov/compliance/criminal-investigation/related-statutes-and-penalties-general-fraud>
42. Official web-site of The World Bank URL: <http://databank.worldbank.org/data/databases.aspx?orderby=alphabetical&direction=desc>
43. Torgler B., Schneider F. Shadow Economy, Tax Morale, Governance and Institutional Quality: A Panel Analysis. IZA Discussion Paper No. 2563. 2007. URL: <https://ideas.repec.org/p/iza/izadps/dp2563.html>
44. Tax Reforms in Georgia. Ministry of Finance of Georgia. 2021. URL: <https://www.imf.org/external/np/seminars/eng/2011/revenue/pdf/rusuda.pdf>